

**„Ilyen könyvet írhatnék né’, min mentem
ott keresztül!”**

**Egy marginalizált személy élettörténete,
katonatörténete és történelemképe**

Bevezetés

A kötelező sorkatonai szolgálat 1868-as bevezetése óta a katonáskodás a 19., 20. századi férfiak közös tapasztalata, élménye. Az intézmény „elmozdította a hagyományos életforma és mentalitás horizontjait”, gazdagította az egyén társas kapcsolatait, találkozási pontot kínált „az idegennel”, új szokásokkal, kulturális gyakorlatokkal ismertette meg az egyént (Keszeg 2008a: 219). A katonáskodás szociokulturális jelentőségénél fogva, a szolgálattal kapcsolatos elbeszélések gyűjtése és elemzése tehát fontos elvégzendő néprajzi feladat lehet, melyet az intézmény felszámolása csak sürgetőbbé tehet.¹ Doktori kutatásom során éppen ezért a háborús vagy békés időkben szolgálatot teljesítő egyének visszaemlékezéseit, igaztörténeteit igyekszem rögzíteni, az elbeszéléseket az élettörténeti, történeti elbeszélés keretébe helyezve értelmezni. Elsődleges célom a katonatörténetek általános motívumainak, témáinak körülhatárolása, az elbeszélések folklorisztikai, narratológiai vizsgálata, az én-elbeszélés különböző szintjeinek, strukturális jegyeinek elemzése, általában pedig a katonáskodás kulturális, társadalmi funkciójának az értelmezése. A készülő dolgozat empirikus alapját egy aranyosszéki terepkutatás jelenti, melynek gerincét jelen pillanatban, rövidebb kiszállások mellett, két hónapnyi (2015 és 2016 augusztusa) állomásozó terepmunka képezi.

Az eddigi terepmegfigyelések alapján kirajzolódott, hogy a katonáskodásnak a lokális társadalomban kiemelt szerepet a történelmi eseményekben való potenciális vagy aktuális részvétel, a sorkatonai szerep sajátos határhelyzetisége, vagyis a megszokott társadalmi és fizikai térből való kilépés biztosít. A leszerelés új státusszal ruházza fel az egyént, te-

¹ Kutatástörténeti áttekintést ezúttal nem közlök, mivel ez egy külön tanulmány tárgyát képezhetné.

hát mint egyfajta küszöbesemény, átmeneti rítus, a legényavatások mellett vagy helyett, a fiút beavatja a férfiak társalmába (Csonka-Takács 2008: 134–135; Keszeg 2008a: 222). *Van az mondás, hogy férfi akkor leszel, ha kijárod a katonaságot. A régi öregek azt mondták, ha nem voltál katona, nem vagy férfi.* (T. L. 1977) Átmenetirítus-jellegéből fakadóan a katonáskodás és a hadviselés epizódjai ritkán maradhatnak ki az egyén élettörténetéből, meglátásom szerint a születéshez, szerelemhez, munkához stb. hasonlóan a sorkatonai szolgálat is „biografikus toposz” (Keszeg 2007: 151). Emellett a katonatörténeteket férfi- és családi körben független epizódokként, igaztörténetekként is előszeretettel osztják meg. *Emlékszem, gyermekkoromban összekaroltunk az udvaron és mondtuk egymásnak: „Jaj, komám, emlékszel a katonaságra?” Na, mert hogy annyit hallottuk az öregektől.* (H. P. 1962) A katonáskodásnak a későbbi mindennapi életvezetésbe nem feltétlenül beépülő, általában csak kontrasztív szerepet betöltő tapasztalatai (Szilágyi 2007: 123) így elsősorban mint a lokális társadalomban forgalmazható történetek epizódjai jutnak el nem hanyagolható szerephez.

A következőkben egy marginalizált személy, J. A. katonatörténeteit mutatom be, s mint igaztörténeteket helyezem el az élettörténet, genealógiai, történeti elbeszélés lépcsőzetesen felfogott – de a jobb követhetőség végett ettől eltérő sorrendben tárgyalt – sorában, s megpróbálom az elbeszélések különböző szintjei közötti kapcsolatot kimutatni.

A kutatás során az a benyomásom alakult ki, hogy a közösségen belüli státusa meglehetősen kérdéses. A gyűjtés közben házról házra járva senki sem ajánlotta figyelmembe, hogy őt is keressem fel, személyét általános elhallgatás övezi. Végül egy kiskamasz fiú (értelmezésem szerint tehát egy olyan személy, aki a közösségi normákkal, konszenzusokkal ha tisztában is van, nem feltétlen foglalkozik azokkal) ajánlotta fel, hogy elkísér hozzá. Amikor a kutatás későbbi szakaszában személyéről másoknál érdeklődtem, még azok a beszélgetőtársak sem igazán nyíltak meg szívesen, akikkel korábban sikerült bizalmasabb kapcsolatot kialakítanom. *Hát J. A. bátyád, igen... Sokáig rendesen élt, azt nem tudjuk, mi történt.* (N. J. 1938)

A férfiak a közösségen belül többnyire számontartják, hogy ki, hol, melyik fegyvernemnél szolgált, körülbelül mikor rukkolt be. A fenti megállapítás azokra az esetekre is érvényes, amikor a férfiak a

szolgálat teljesítése idején még nem éltek egy településen, ismertségük és így a másik személy katonáskodására vonatkozó értesüléseik is csak későbbiek. Beszámolójuk szerint a katonáskodáshoz kapcsolódó történeteket olykor-olykor, véletlenszerűen ugyan, de elmesélik egymásnak. J. A. ezzel szemben történeteit nem osztja meg másokkal, s bár életének nagyobb epizódjairól az elhallgatás ellenére tudomása van a közönségnek, történeteit nem tudja forgalmazni a közösségen belül.

Dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a rossz anyagi, elszigetelt társadalmi helyzetét mi módon tükrözik vissza története. Milyen különbségek mutatkoznak az elszigetelt egyén meg nem osztott története és a közösségen belül keringő történetek között? Milyen eltérő motívumok, témák jelennek meg bennük? Az elbeszéléseiben milyen értelmezésben jelennek meg a katonáskodáshoz kapcsolódó történetek, amelyek nagyon gyakran érintenek történelmi eseményeket, tartalmaznak az idegennel való találkozáshoz köthető jegyeket? Milyen a kapcsolat a marginalizált társadalmi helyzet és a meg nem osztható történetek között? Milyen összefüggéseket fedezhetünk fel az egyéni elbeszélés különböző témái között? Végző soron az identitás, a biográfia, a történelem kapcsolatát vizsgálom (vö. Pataki 2001: 311), de a biográfián belül külön figyelmet szentelek a katonasághoz kapcsolódó igaztörténeteknek.

Az élettörténet váza

J. A. élettörténetét viszonylag nehéz felvázolni, mert a gyakran elismételt, visszatérő elemeket időben rendszeresen máskor helyezte el, az elbeszélése nem kronológiai rendet követett, az elbeszélésnek nem volt progresszív rendszere. A múltból a jelen problémáira, saját életéről az ország történetére, felmenőinek sorsáról a magáéra tért át. Nem kitérőket tett az elbeszélés közben, hanem maga az elbeszélés nem rendeződött semmiféle kronológiai rendbe. Találkozásainkkor több kísérletet tettem arra, hogy életének epizódjait világosan követhető időrendben vegyem fel, annak érdekében, hogy kirajzolódhassanak az életút fordulópontjai. Később azonban arra a következtetésre jutottam, hogy az élettörténet strukturálásának ez a módja valójában egy, az eredeti elbeszélői szándéktól idegen narratív keretbe kényszerítene a szöveget. A belső logika megértése végett ezért elsődleges feladatommak azt tekintettem, hogy a történetek mögötti struktúrát írjam le, amely a különböző narratív egységeket nem kronológiai, hanem a strukturális kapcsolódások lo-

gikája szerint fűzi egybe és helyezi viszonylag egységes, koherens keretbe, teszi összefüggő, logikus én-elbeszéléssé.

Igy a következőkben az életpályára vonatkozó legfontosabb adatokat közlöm, majd a dolgozat további részeiben azt a narratív logikát igyekszem leírni és értelmezni, amit olvasatom szerint J. A. elbeszélése követett. A genealógiai történetek után az élettörténetekre térek rá, hogy aztán hosszabban tárgyaljam az élettörténeti elbeszélés katonasághoz kapcsolódó igaztörténeteit. Ennek hangsúlyos megjelenésében a vizsgálat közege, személyes érdeklődésem egyértelműen közrejátszott. Megismerkedésünkkor közöltem, hogy elsősorban ilyen történetekre vagyok kíváncsi, és később, az interjúk során is bizonyára nagyobb érdeklődést tanúsítottam a katonatörténetekkel kapcsolatban. Végül az egyéni életpálya mikroszintjéről a történeti elbeszélés makroszintjére térek át.

Az élettörténetét J. A. genealógiai keretbe helyezve mesélte el, az elbeszélés során a harmadik generációig visszamenve idézte meg családjának alakjait. Ahogy ma is, úgy a család korábbi generációinak tagjai is Torda környékén éltek. A lakóhelyüket a házasságkötéskor változtatták meg a patri- vagy a matrilokalitás elve szerint. A család tagjai – ahogy a Torda-környékiek többsége – Tordán dolgoztak üzemi munkásokként, vagy földművesek, a kollektív gazdaság tagjai voltak. Mindemellett jövedelemkiegészítő jelleggel lakóhelyükön kisebb-nagyobb gazdaságot is fenntartottak.

A genealógiai történetek elbeszélése során J. A. a lokális történelemről olyan állításokat fogalmazott meg, amelyeket a településen senki mástól nem hallottam. Az elbeszélés során a magyar–román szembenállás, az üldöztetés radikális (és a tények tekintetében többnyire valószerűtlen) olvasatát kapjuk. Nagyapja Nyíregyháza mellett eltűnt a fronton. Nagybátyja levante volt, majd orosz fogságba esett, és elhurcolták.

Elvitték [nagybátyámat] az oroszok, fogságba volt négy évig, kőszénbányába. Egy év után, két év után küldött egy levelezőlapot, hogy élek. Ennyi volt ráírva. Élt édesanyám és keresztanyám a három gyermek közül. Édesanyja is mint leánya átszöktek Magyarországra Komjátszegről, mert féltek a románoktól. Gyűjtötták meg őket, égették meg, ölték meg őket villákkal, kaszákkal. Itt is, és más magyar településeken is.

Anyai nagybátyjáról, aki tanító volt, többször megemlékezett. J. A. szerint magyar származása miatt bocsátották el állásából. *De mivel Túr-ból² jött, magyar volt a neve... „Menj ki!” Büntették románságkor. El-költöztek Polyánba,³ az apósáékhoz, mer a felesége polyáni volt.⁴ Apjá-ék, sokakhoz hasonlóan, a háborúban átszöknek területi revízió miatt a településhez közel húzódó határon. *Átmentek Kolozsvárra, (...) tíz kilo-méter volt. Falusi ember volt, bévették utcaseprőnek. De ha itt maradt volna, esetleg megölték volna a románok. Itt ebben a faluban né’, sok magyar házat felgyújtottak.**

J. A. 1952. október 24-én született. Legénykorában Tordatúron élt, majd később, 1981-ben kötött házassága miatt költözött Mészköre. Négy testvére van, bátyja és egyik húga Aranyospolyánban, Tordán él, míg másik húga Aranyosgyéresen. Özvegy, beteg, rendszeres ápolásra szoruló édesanyja Tordatúron lakik. J. A. elvált, jelenleg egyedül él abban a házban, ahol korábban anyai nagyanyjának a bátyja élt. A házasságában két, egy fiú és egy lánygyermek született. Gyermekai ritkán keresik vele a kapcsolatot, amit erősen sérelmez, gyakran felemléget. Lánya a faluban, fia külföldön él. Kolozsváron és Tordán, gyárban dolgozott, jelenleg nyugdíjas. A ház körül néhány tyúkot tart, és egy kisebb földterületen zöldséget termeszt. Szembeszökően rossz körülmények között él. Gyakran számol be magányáról, panaszodik elhagyatottsága, az őt sújtó közösségi ítéletek miatt.

Aztán ne emésszem magamat? Aztán megiszom egy pohár pálinkával vagy egy pohár sörrel többet, mint kéne. Má, az emberek aztán, na, megint részeg [J. A.]. De azt senki nem tudja, hogy én min megyek keresztül. Azt senki nem mondja, te, ettél valamit máma? Vagy főztél magadnak valamit? Vagy megtörölte valaki az ablakodat? Vagy kimossam egy ingedet?

Az élettörténeti epizódok visszatérő témája, alapvető üzenete a méltóság témájához köthető. Gyakori panasa, hogy a lokális társadalom közönyös vele szemben, személyét negligálják. Azokat a formális tiszteletadási gesztusokat hiányolja, amiket Sartre – a polgársággal kapcsolatban – az elismerés szertartásainak nevez. Sartre olyan szokásokat sorol ide, mint a kölcsönös üdvözlés, részvétnyilvánítások, rituális látoga-

² Tordatúr.

³ Aranyospolyán, ma Torda része.

⁴ A továbbiakban J. A. közléseit nem azonosítom.

tások, melyeket a hatalmi viszonyokat visszatükröző méltóságesszme építőköveinek, megnyilvánulásainak tekint (Sartre 1992: 91–92).

Azt akarom mondani, hogy voltunk szombaton az esküvőn. Jött a húgomnak a fia, és elment a leányomhoz, és ide fel nem jött a meghívóval. Erősen messze voltam. Me' az anyjának a bátyja vagyok! És akkor lemegyek a leányomhoz, mondom: Te, voltak ezek meghívót...? Aszongya, voltak. Hát, mondom, hozzám miért nem jöttek fel? Há', aszongya, siettek. Há' hova siettek, mondom. Há' aszongya, mentek Sz.-re is, me' ott is van rokonság. Há', mondom, jó, hogy elmentek. Aztán mondom, há' hozzám feljöttek volna egy tíz percig. Há, aszongya, nem volt... Hozták ezt a meghívót. De ott hagyták a leányomnál. Nézd csak meg!

Az élettörténeti elbeszélésben egy szembeállítás vonul végig. J. A. az életpályájának⁵ azokat a mozzanatait emelte ki, melyek azt példázzák, hogy a betöltött társadalmi szerepéből (unoka, férj, apa) fakadó kötelességeit tőle telhetően mindig teljesítette. Hosszan elmeséli nagyanyja testvéreinek temetését, kitérve a rítus minden mozzanatára, arra, hogy miként gondoskodott az elhunyt végtisztességének megadásáról. Részletekbe menően számolt be betegeskedő édesapjához tett gyakori látogatásairól és a családja eltartására irányuló erőfeszítéseiről. Szerepeit betöltve azonban mindig összeütközésbe került másokkal, azokkal, akik méltánytalannak és hálátlannak bizonyulnak vele szemben.

Most kiment Dániába [a fiam], azt se mondta, félkalap. Mivel sértettem meg? Katona volt, elmentem Szászvárosig százötven kilométert. Na, jött haza, mindig segitettem neki. Akart csinálni a disznónak egy kis kerülőt,⁶ adtam neki, krumplit adtam neki, árpát adtam neki, majorságot adtam neki, tojást adtam neki, bort adtam neki. Hát honnan, miből? A lelkemet adjam oda neki?

⁵ Niedermüller Péter megkülönbözteti az életpályát, amely a valóság kulturális minták alapján történő birtokbavétele, az életvilág újratermelésének eszköze, egy szinkronikus folyamat eredménye, valamint az élettörténetet, amely az előbbinek egy nyelvi interakció eredményeként létrejövő reprezentációja, „a szubjektum számára a valóság konstituálásának és rekonstruálásának, a kutató számára viszont a tudományos tapasztalat megszerzésének, bővítésének az eszköze” (Niedermüller 1988: 379–381).

⁶ Kifutó.

A társadalmi szokások követésének hiányáról, a társadalom normáinak megsértéséről rengeteg példát hozott saját környezetéből. Verekedő asszonyokról, félrelépő szomszédokról, törvénytelen gyermekekről, a férjüket kipenderítő feleségekről beszélt. Gyakran felemlíti, hogyan próbált hiába segítséget kérni különböző kisebb mezőgazdasági munkákban szomszédaitól, s ezzel szembeállítja azokat az alkalmakat, amikor ő maga építkezésnél, behordásnál mások rendelkezésére állt. Míg a legtöbb elbeszélő harmonikus képet festett a település magyar közösségéről, J. A. szemében a közösség atomizálódott. Mindezek mögött egy struktúrát tapinthatunk ki, amelyben a normakövető, méltatlanul mellőzött egyén áll szemben a normaszegő társadalommal, amelynek méltatlan szokásait J. A. történeteivel leleplezi. Mindez egy kiábrándult, radikalizálódó beszédmódban jut kifejezésre. *Mondtam neki, te, esküdjetek meg. Hát azt mondja, minnek? Jaj, a tűz égessen meg! Ne perzseld meg, el kell égetni mind! Jaj... Elmentem, segitettem, adtam pénzt, adtam neki mindent, amit lehetett, s akkor nézd meg.*

Igaztörténetek a katonaságról

A katonaság narratív megjelenítésében a következő motívumok dominálnak: a katonabúcsú szervezése és lebonyolítása, a lányoktól és a rokonságtól való búcsúzkodás, az utazás, a kaszárnyaélet nehézségei (étkezés, ruházat, nélkülözés, szigorú program, a felettesek embertelensége, büntetések, a román beszéd), a bajtársias és a férfias kapcsolatok (egymás megsegítése, emberséges tisztek), a katonaelet emlékezetes eseményei (jóllakás, kihágás, felettesek átverése), az idegen világ (földrajzi és szociális környezet) megjelenítése, a kaszárnyai élet mindennapjai (levélírás, ünneplés, csínyek), állandó vagy alkalmi udvarlás, a szabadság eltöltése, a háziakkal való kapcsolattartás (Keszeg 2008a: 222).

A környéken gyűjtött, katonasághoz kapcsolódó igaztörténetekben is alapvetően a fenti motívumokat lelhetjük fel. Természetesen nincs olyan elbeszélés – még a legnagyobb kedvvel mesélő egyéné sem –, amelyben mindegyik elem megtalálható lenne. Ezeket a motívumokat a direkt rákérdezés sem hozza minden esetben elő.

A motívumok sok esetben egészen triviális okok miatt nem jelennek meg az elbeszélésben. A Tordán szolgáló fiatal nem lát világot, nincsen idegenségtapasztalata, hiszen számára ismerős környezetben mozog. Az aranyosszékiek, mivel általában jól beszélnek románul, csak akkor számolnak be a nyelvtudás nehézségéről, ha másokról, jellemzően székely katonatársaikról van szó. A történetek elbeszélője ilyenkor rendszerint a

közvetítő szerepét tölti be. Mivel a nehézség elszenvedője nem az elbeszélő, így az epizód sem a katonaság nehézségét példázza, hanem inkább egy humoros élettörténeti epizód, amelyhez sokszor kapcsolódnak a rátótiadákhoz hasonló motívumok.

Volt egy hadnagyunk, fiatal izé, és ő akarta nevelni a népét, csak nem erősen volt, akit. Sok volt a bunkó. Feltett egy olyan kérdést, hogy mikor volt a függetlenségi háború. Az, hogy megnyertük a függetlenségi háborút. Én mindig szerettem a történelmet. A román történelmet, azt tanították, de a magyart, amit lehetett, mindent megjegyeztem, az még hamarabb megragadt. No, mikor volt a román függetlenségi háború? Felszólítja egyiket, nem tudja. Másikat, nem tudja. Harmadikat... Na, felment a pumpa benne! Illés! Nem tudom, nem tudta mondani, hogy Illés. Feláll a székely. „Mikor volt a függetlenségi háború?” Így, persze románul. És én ültem így, elmondom így szép halkán magamban, hogy hallja is, 1877. Na, a székely mindjárt elmondja románul. Hetvenhatot mondott. Megrázza a fejét. Azt mondja, hetvenhét. Te, a másikat nem ütötte meg a buta mérgében, a tisztet! Azt mondja: „Mit?! Itt ez a fiú – azt mondja –, ez magyar. Még nem is tud beszélni románul, és jobban tudja a történelmet, mint ti!” Tüzelt, az olyan mérges volt. (N. L. 1970)

A motívumok elhagyása mögött sok esetben azonban nem hasonlóan triviális vagy kollektív okok sejlenek föl. Az élménytörténetek az elbeszélők javánál harmonizálnak az élettörténet többi epizódjával, azonos éthosz bontakozik ki bennük, az egyéni mítosz építőelemeiként funkcionálnak. K. J. élettörténetében a komolyság dominált, így a csínyeket nem említette, az erre vonatkozó kérdéseimet inkább elhárította. Ha csínyekről mégis beszámolt, ott sem magukat a csínyeket írta le részletesen, hanem a büntetést, hogy aztán az intézmény komolyságát hangsúlyozhassa. *Hát persze, leültették őket, az árestbe,⁷ ahogy mondták. Nem tartották be a katonai alapszabályt! Nem lehetett játszódni a katonaságban.* (K. J. 1944) K. J. elhatárolta magát a bajkeverőktől, katonatörténeteiben, ahogy élettörténete egészében is, a maga fontosságát, kimagasló teljesítményét hangsúlyozta. *Az elsők között szerepeltem, hát hogy? A vasútnál is. Ezerben én voltam az első! Nekem azért adtak hárommilliónyolcszázezer lejt a nyugdíjhoz. Az már valami!* (K. J. 1944)

⁷ Fogda, őrizet.

Az idézett első példában az elbeszélő indirekt módon magát mint aranyosszékít a székelységgel és románsággal szemben pozícionálta, míg a másodikban a beszélgetőtárs az elbeszélést saját társadalmi pozíciójának megalapozására használta fel. Látható tehát, hogy a történetmondás a szórakoztató mellett szocializációs funkcióval is rendelkezik, felállítja az én és a másik, az ismert és az idegen közötti határokat, segít megteremteni az egyén presztízsét (Biro 1994). Emellett a katonatörténetek általános motívumai jellegzetes, lokális adottságok, kollektív meghatározottságok miatt, az egyéni elbeszélői pozíció vagy szándék szerint elsikkadhatnak, míg mások hangsúlyosabbá válhatnak.

Ahogy a genealógiai elbeszélésben és az élettörténetben, úgy J. A. számára a katonasággal kapcsolatos igaztörténetekben sincs jelentősége az évszámoknak, dátumnak (vö. László 2008: 163). Igaztörténeteire is jellemző az egységes éthosz, az, hogy a történetek viszonylag azonos üzenetet fogalmaznak meg. Az elbeszélések alapvetően a méltánytalan élethelyzetről, a kiszolgáltatottságról és az elnyomásról szólnak. A hasonlatai figyelemre méltó módon emelik ezt ki: az ember megalázott helyzetében az állatokhoz válik hasonlatossá. A hatalom birtokosai helyzetükkel visszaélve lealacsonyítják az embert.

Na, kivittek oda a határra, ötön, hatan vagy tízen voltak fenn a... hátul. Na, kapcsolj, indítsál, egyik oldalon kerülj ezt meg, kerülj azt meg, menjél jobbra, balra, fékezzél, minden... (...) Na, megcsináltuk ezeket a cirkuszokat. Az autó sáros lett, fiam, jaj! Mint tavasszal, a föld nyirkos, nedves, gyp, minden, csúszott az autó. Megtelt az autónak az egész alja sárral. Behoztak a kaszárnyába, kaszárnyába nem volt víz. A kaszárnyán kívül volt egy tó, olyan ötven méterrel. Onnan kellett vederrel vinni a vizet, s aztán adtak valami rongyot, és minden csavart meg kellett mosni. Jaj! S önteni kellett az autó hátuljára a vizet, s akkor bebújtál alája, és akkor az egész víz csepegett a hátadra, a fejedre, a nyakadra, jaj! Olyanok voltunk, mint a disznók estére! Aztán télen vittek csúfságból, fektettek le, ha kell, ha nem, a hóba. Kellett csússzunk, mint a békák, úgy né. És akkor ment be a hó itt né, a kabátomnál, és akkor mentünk vagy húsz métert, és olvadt a hó, folyik le a testünkön, be a cipőnkbe. Sokszor bőrig ázva, mint a spongya, mint a szivacs. Reggel meg kellett száradjon, ki kellett legyen kefével! Jaj!

A *csúfság*, a *csúfságolás* a történetek egyik kulcsszava. A hatalommal rendelkezők csoportja csúfolja meg a nekik kiszolgáltatottakat. J. A. nem minden esetben elszenvedője az eseményeknek, sokszor csak szemlélője azoknak. Csoporttagságát tekintve azonban mindig a kiszol-

gáltatottakhoz tartozik. Az elbeszélésekben a kiszolgáltatottság két irányú, vertikális és horizontális. A vertikálisan rendeződő hierarchia nem kíván különösebb magyarázatot, megjelenítése általános a katonatörténetekben. Jelenti egyfelől a rangok szerinti parancsuralmi rendszert, másfelől az első- és másodévesek között hierarchikus viszonyt és mindezek megnyilvánulásait. A frissen bevonult bakák az idősebb katonák gúnyolódásának, rosszindulatú tréfáinak voltak a céltáblái (vö. Bálint 1979: 63). Az egymáshoz képest horizontálisan elrendeződő csoportok közötti hierarchia megjelenése azonban J. A. történeteinek sajátossága. A katonatörténetekre jellemzőbb, hogy az etnikum vagy a lakóhely (megyék vagy régiók) szerint megvont csoportok között a viszonyt harmonikusnak láttatja. Megjelennek etnikus sztereotípiák, az idegent másnak, sokszor alacsonyabb rendűnek láttatja az elbeszélő, de a mindennapok szintjén mégis bajtársi viszonyokról számolnak be. J. A. történeteiben is megjelenik ez a motívum. *Há' akkor nem számított [hogy ki milyen nemzetiségű volt], akkor egy tálból ettük az ételt.* Az elbeszélés azonban e ponton inkoherenssé válik. A bajtársiasság, az etnikus különbségek jelentéktelenségére mutató fenti közléssel szemben áll a következő történet.

J. A.: Egy lyuk volt ni, aztán oda ment le minden. Benyomták cipőkrémmel, nem az, ami most van, ami most ez a cipőkrémes nyavalya, hanem volt az a pléh ízéből. Dugták oda be, hogy dugult be a vécé. B. Á.: De minek? J. A.: Csúfságból. Hogy dugja be a kezét, aztán dugja ki. (...) Nem tréfa volt ez, csúfság volt a magyarokkal. B. Á.: Direkt a magyarok ellen? J. A.: Há' persze. Persze.

A katonaságról szóló történetekből hiányzik a humor, a fiatalságára visszatekintő idős elbeszélő nosztalgija. Az elbeszélésekre jellemző motívumok közül egyedül a kaszárnyaélet nehézségei jelennek meg. Nincsenek örömteli pillanatok, ünnepi események, magasatos pillanatok. Az egyént még az ünneplés lehetőségétől is megfosztják. *Kivittek a határra, nem láttam végét. Öt kilométer, tíz kilométer. (...) Október 21-én töltöttem a húsz évet, és akkor is vittek!* Az elbeszélő a hatalmaskodók motivációit egysíkúan értelmezi, a történetek struktúrája pedig néhány dichotómiára épül. Minden történet a jó és a rossz, a hatalomnélküliek és a hatalmaskodók, a méltóságuktól megfosztottak és a méltatlanul viselkedők, etnikai szinten pedig a magyarok és románok közötti konfliktust szemlélteti. A strukturális szembeállítás mutatja, hogy a másodévéssé váló J. A. a korosztályváltás-

ból fakadó státusváltást nem építi bele történeteibe. A szereppel nem azonosul, továbbra is a méltatlan körülményekről, kiszolgáltatott élet-helyzetéről számol be.

J. A.: Másodéves volt, hát egy évvel volt nagyobb, mint én, a csipás, s parancsolt nekem. Há’ én első voltam, s ő volt már másodéves. B. Á.: De aztán volt, hogy maga lett aztán másodéves, nem? J. A. Nem tudtam! Aztán elvittek munkára, fiam, elvittek szőlőt szüretelni és törökbúzat szedni... Temesvártól vagy hetven kilométerre. S aztán ilyen, valami elhagyott épületekben aludtunk. Aztán annyi volt ez pocegér. Akkor a pocegerek, né. Alattunk. Az ablaknak csak a belső, ez a fele volt, né.

Az elnyomottság és méltatlanság folyamatos példázásán túl és a pozitív tartalmak teljes negligálása mellett J. A. elbeszélései más, tematikai jellegű sajátosságot is mutatnak.

Azt akarom mondani, hogy kiszöktek, másodévesek voltunk, öten, hatan, volt ott egy falu nem messze. Akkor másodévesek voltunk már. Volt Kolozsváron feljőve, volt már kitéve tábla ott plédből (?). Há’ elementek egy öregasszonyhoz. De már öreg emberek voltak, nyolcvan felé voltak. Állítólag ittak valamit ott, vettek valami italt, s a másik meghúzta az öregasszonyt. Nyolcvan éves öregasszony, katona nem látott fehérnépet itt. Csak az öregasszony összekarmolta, elvette sapkáját, s ezeket a rangjelzéseket itt, ni. Ezek részegek, az öregasszony mit csinált, mit tudott csinálni vele? S másnap jön az öregasszony az öreggel, és az egész ilyen fokozatosokat. (...) Úgy, né! Száz méterre mindegyiket. S az öregasszony jött. No, no. „Ezt, e!” Megfogta a másikat, megkapta. Össze volt karmolva, sapka nélkül volt, és rangfokozat nélkül. Igen? Beadták a törvényszékre, és a másikat elítélték. Az apja után, Kolozsváron túl, odavalósi volt. Nem tudom, hetvenezer lejt abban az időszakban, odaadta a vénasszonynak. Kibékült, amiért a fia megkefélt, vagy mit csinált a vénasszonnyal, ő tudja. Csak másképp a katonai törvényszék, s aztán tudod, mi? Adhattak volna 15-20 évet neki, és aztán ülj ott a tömlöcbe egy kicsit. Mer’ a vénasszony nyolcvan éves volt.

Hasonló szexuális tabu jelenik meg a következő elbeszélésben is.

Voltak ezek a tolvaj másodévesek, aztán jött, hogy fojtsam meg. Nem csinálhattam semmit, mert mé’. Volt, amelyik, hogy tette oda mind, ahogy mondják, cigányosan: egyiket a másikat, hogy szexeljenek. Férfiak a férfiak közt. Igen, és aztán elvitték őket a katonai törvényszékre, s aztán elítélték őket. Nem is láttuk többet őket. Fialat gyermekek, tizenkilenc éveseket, húsz éveseket. (...) Kényszerítette. Mert ha nem, akkor aztán annyi fekvőtámaszt csinált, hogy összeesett.

A katonasághoz hozzátartozik ugyan „a mindennapi viselkedés normáinak szinte rituális megsértése” (Keszeg 2008a: 221), de a történetek nyilvánvalóan túlmutatnak a társadalmi normák rituális, tehát az adott élethelyzetben alapvetően elfogadottnak tekintett kihágásán. Mindkét történet egy-egy állandó érvényű szexuális tabu megsértéséről számol be. Olyan eseményekről tudósít az elbeszélő, melyekről rajta kívül egy beszélgetőtárs sem tett említést, a felvetett témák tabujellegéből adódóan a közbeszédbe nem kerülnek ilyen motívumok. A két epizód a társadalom peremére szorult egyén igaztörténete, amely az én reprezentációjának egészével összhangban a méltóság hiányát, az emberhez méltatlan viselkedést és a méltóságtól való megfosztottságot állítja elénk.

Történelem

A magyar történelem J. A. egyik kitüntetett beszédtemája. Bár sosem tettem fel olyan kérdést, ami történeti irányba terelhetne volna a beszélgetést, a szó mégis sokszor fordult erre a tárgyra. Történeti érdeklődését azonban nem kontemplatív jellegű időtöltésnek tekintem, hanem olyan, az élettörténetet tágabb perspektívába helyező utalások rendszerének, amely mögött az elbeszélői élethelyzet történetiségének felismerésére irányuló vágy húzódik meg (Borneman 1999: 200). „A történeti tér felfogása több, mint az objektív világ megértésének előjátéka; az önkifejezéshez és a jelen meghatározásához szükséges, kulturális jelentőséggel bíró eseményekről szóló tudás egyik formája” (Borneman 1999: 216).

A történeti tudáshoz hozzátartozik, hogy J. A. életében az írásbeliség sokkal nagyobb szerepet tölt be, mint a település sok más lakójánál. A gyűjtőmunka során kiderült, hogy egyik háztartásban sem őrizték meg az írásos anyagokat, emlékv verses füzeteket, naplókat, leveleket stb. J. A. ezzel szemben nemcsak a maga emlékv verses füzetét, de felmenői írásos dokumentumainak is megtartotta egy részét. Többek között így maradt fent nagyanyja testvérének első világháborús levele.

Amit kaptam, fiam, hoztam haza, sosem hagytam el. Nekem volt egy nagybátyám, az unitárius gimnáziumban csinálta a világháború előtt. Ott voltak ezek a térképei. Ő maga csinálta a világháború előtt. S aztán én megkaptam nagyanyámtól Komjátszegen, aztán rátettem a kezemet, elhoztam, mintsem valaki elégsse őket. És akkor Türből

elhoztam ide. Minek vigye nekem ki tudja, ki, s ki tudja, mi? Aztán nekem ne uralja egy mokány se, hogy így volt, úgy volt, s amúgy volt. Nekem itt vannak a papírok.

Más falvakban sikerült fellelnem írásos anyagokat, de ezeket jellemzően a vidéki értelmiség leszármazottai, a polgári mintákat követő, középosztályosodás jeleit mutató családok őrizték meg. J. A. esetében azonban az írásbeliség hangsúlyos jelenléte a szülők, de saját életpályája alapján sem tekinthető evidensnek. A lakóterben nem is jelennek meg az íráshoz, olvasáshoz kötődő eszközök (vö. Keszeg 2008b: 97–101). Könyvei, füzetei az étkezőasztalon, egyéb, mindennapos eszközei között heverték. Otthonában néhány ponyvakiadvány mellett, a családi és személyes írásos feljegyzések, füzetek között néhány, a világháborúk között kiadott történeti atlasz, revizionista szellemű történelemkönyv található meg. *Van nekem, fiam, egy könyvem is. Ott is benn, ott is benn. Mind vettem, mint a bolond, fiam. Mentem, s vettem a könyveket könyvtárakból, s ahol kaptam.*

Az írás jelenlétét a történelem iránti érdeklődéssel magyarázom. Az írás az emlékezés serkentője (Keszeg 2008b: 140), „a történelem az írás és az írásban kifejezésre jutó tudat egyik funkciója” (Flusser 1997: 12). A történelmi korok közül J. A. csak a huszadik századi eseménytörténet, a háborús veszteségek és az őstörténet után mutatott érdeklődést.

Ezek az események, melyeket angolul »epoch-making«-nek nevezünk, abból a hatalomból nyerik sajátos jelentésüket, amellyel a tárgyalt közösség azonosságtudatát (conscience d’identité), elbeszélte azonosságát (identité narrative), valamint tagjainak azonosságát megalapozzák vagy megerősítik. Ezek az események jelentős erkölcsi erejű érzelmeket váltanak ki mind a lelkes megemlékezés (commémoration) regiszterében, mind az átkozódásában (exécration), valamint a felháborodásában, a siránkozásában, a könyörületében, sőt, a bűnbocsánatra való felhívásában is (Ricoeur 1999: 363).

J. A. a honfoglalásról lelkesen emlékezve, a *tremendum fascinosum* (Ricoeur 1999: 364) érzésén szól. *De az volt a helyzet, hogy itt a mai Magyarország és a mai Erdély területén nem volt olyan nép, szóval voltak népek, de nem voltak szervezkedve. Magyarok átmentek rajtuk, mint a szél a pusztá felett!* Ezzel szemben a háborús veszteségekről, különösen a területei veszteségekről átkozódva, a *tremendum horrendum* (Ricoeur 1999: 364) hangján emlékezik meg. *Nézd meg, hol van! Csak nekem ezek a mocskak, ezek a férgek hogy eltörölték román országot. Hát akkor mi volt itten? Erdélyi vajdaság. De kihez tartozott? Oláh-*

országhoz? Na, mondd meg nekem! Sehol nincs. És akkor ugrálnak, mint kecskeszar a deszkán. A nyüvek öljék meg a testetek és a fekete fene!

Az elbeszélésben a két esemény tulajdonképpen két végpont, a nemzet születése és a nemzet pusztulása. Az országvesztésről J. A. a nemzet- és nyelvvészetre asszociál, a régmúltat és a közelmúltat szembeállítja, miközben a múltból a jelenbe lép át, és a jövőt vetíti előre.

Azt mondják, egye meg a fene a testeket. Mert ha nem volna a francos, angol, francia, amerikai urak, és az oroszok nem itt lennének, akkor lennének Magyarországon. A magyar határ ott volt, ni, a Kárpátoknál. De le kell nyeljük, fiam, és el kell hallgassuk, me' kevesen vagyunk. És nézd meg! Itt a faluban legalább nyolc család, ahol vagy a fiú magyar, vagy a leány magyar. S a másik, a bak vagy a nőstény mokány. És ha lesz gyermek, az fog tudni magyarul? Semmit. Egy szót se!

Mindemellett a honfoglalás korának népével sajátosan azonosul. Az azonosulás egyfelől horizontális, az etnikumra, a vére, s a vér-mérsékletre, a más nemzetekkel szembeni viszonyra való hivatkozás képezi alapját. A rokonság érzete másfelől azonban vertikális, az azonosulás alapja az alávetttségben, az urakkal való szembenállásban nyilvánul meg. *Délre is, északra is, mindenfelé elcsatangoltak, mert akkor olyan vademberek, mint mink. Mert olyan volt a vérük, mint a mienk. Csak hát ráijesztettek az urakra, ezek is, azok is, németek is. És akkor le kell csendesedni valahogy!*

Az írás, az írott történelem tekintélye az elbeszélés egyik alapja. Az írott szöveg külső, objektív referenciarendszerré válik az elbeszélés során. Az írás egyet jelent a hiteles történelemmel, a történelem pedig a térhez való joggal.

Én nem mondom, hogy nem voltak mokányok, de nem voltak szervezkedve. És nincsen történelmük! Mutass nekem történelem-könyvet, ami azt mondják, hogy Erdély, Románia is mindig lakott terület volt, szervezkedve voltak, és volt egy-egy – hogy mondjam –, egy területi épségük volt, vagy le voltak volna szervezkedve, volt hadseregük, minden. Útját állták a magyaroknak vagy útját állták volna ennek vagy annak. Hol írja? Nekik nincs történelmük! Hogy nem mondom, hogy nem volt egy-egy faluban vagy kisebb népcsoport imitt-amott, de amikor látták a magyarokat, futottak az égre, a föld alá. Magyarok mind lekaszabolták. Az volt az igazság.

Az írott szövegnek, ahogy a térképnek is, azonban nem csak tartalma miatt van tekintélye, nem pusztán azért erősítheti meg az elbeszélést, mert a narratívát alátámasztó állításokat tartalmaz. Az atlasz, a levél a korábban itt élt elődök tulajdonát képezte. A tárgyi világ létében tehát túlmutat az egyéni létezésén, az egyéni időn, „egyfajta lenyomatként őrzi azt a társadalmat, amelyben az adott tárgyak létrejöttek” (Losonczi 2009: 44). A tárgy összeköti az előző, itt élt generációt a jellel, a mosttal, az énnel, így a helyhez és a múlt idejéhez köt. A lezáratlan, bizonytalan múltú konfliktuszónákban a tárgyaknak az embert túlélő volta, a tárgy különböző ritmusú ideje a helyhez és történelemhez való jog formálásának lehet a támasza (Bryant 2014: 683–684).

Következtetések

J. A. marginalizált élethelyzetéből adódóan olyan történeteket tud megfogalmazni, amelyek a közösségen belül forgalmazott elbeszélésekkel összevetve elhallgatott történeteknek számítanak. A genealógiai történetek, az élettörténet, a katonasághoz fűződő igaztörténetek és a történelmi elbeszélés szintjén is előjönnek olyan motívumok, amelyeknek kibeszélése elképzelhetetlen a közösségen belül. A háborús veszteségekről és a házak kifosztásáról szólva egy néni csak suttogva mondta el, hogy az oroszok mellett a románok is betörték egy-egy házba. J. A. ezzel szemben a román–magyar együttélésről és a múlt konfliktusairól, a történelmi, családi és egyéni sérelmekről, a településen megesett kirívó esetekről, a szexuális tabuk és a társadalmi normák megsértéséről magabiztosan, nagy kedvvel, túlozva mesélt. Történetei így gyakran a valóságról forgalmazott általános képet, mások egyéni pozícióját ingatják meg, a társadalmi hierarchia, az uralkodó intézmények tekintélyét kérdőjelezi meg (Keszeg 2007: 179).

A különböző témájú igaztörténetekben, az élettörténet mikro- és a történelmi elbeszélés makroszintjén ugyanazt a fő üzenetet tapinthatjuk ki, az én- és a világkép harmonizál, támogatja egymást. Az utólagosság (*Nachträglichkeit*) hatására a múlt eseményei a jelen perspektívájából értelmeződnek át (King 2000), és így a nemzeti és a személyes múlt a marginalizált pozíció, a kisiklott életút szempontjából nyer értelmet.

Az elbeszélések legfőbb motívuma a sértettség, a méltánytalan, igazságtalan bánásmód. J. A. teljesen azonosul a viktimizáló magyar történelmi narratívával, a történelmi sérelmek saját sérelmeit igazolják. Ahogy a paraszt- és munkásírók az olvasott irodalmi szöveg és saját élettörténe-

tük között párhuzamokat vontak (Nagy 2007: 66), úgy vonatkoztatja ő a két világháború közötti revíziós légkörben fogant ismeretterjesztő történeti munkák narratíváját saját életére. Az írott történelem hitele a saját elbeszélte élettörténet hitelét támasztja alá.

A Lyotard által megkülönböztetett metanarratívák és kis történetek J. A. elbeszéléseinek világában tehát szorosan összekapcsolódnak, és elsősorban a strukturális azonosságuknak tudhatjuk be, hogy előbbiek az elbeszélő szemében nem veszítik el legitimáló funkciójukat (Lyotard 1993: 148–149). J. A. történetei azonban általában a *hiány* történetei. Letűnt, vagy eltűnőfélben lévő informális és formális társadalmi és jogi intézményekről szólnak, a történetek keserősége ezek hiányának felismeréséből fakad. A családon belüli hierarchia, a rokoni kötelezettségek, a reciprocitás elvére épülő szomszédsági viszonyok, az etnikai elkülönülés, a szexuális normák idealizált állapotának összeomlása összekapcsolódik az ország- és nemzetvesztés múltbéli képével és a jövőre vetített víziójával. J. A. történetei így egy idealizált vagy talán sosem volt világot legitimálnak, míg a létezőt deligitimálják, előbbit piedesztálra, utóbbit pellengérré állítják.

Az egyéni, a családi, a közösségi és a nemzeti sors, valamint a történetek két fő idősíkjá, a múlt és a jelen tehát összefonódik. A történeti beszédmód azonban nem egyedi, múltbéli eseményeket akar megörökíteni, azoknak emléket állítani, ehelyett örök érvényű igazságokat fogalmaz meg, egy metanarratívát épít fel, a nemzetet és az egyént sújtó igazságtalanságoknak állít emléket. „Így az orálishan elbeszélte emlékezet egyszerre szól érvényes módon a mítoszról – amely a múltban éppúgy, mint a jelenben mélyen beleágyazódik a valóságos tapasztalatba –, valamint a való világ történéseiről” (Gyáni 2007: 165). A történeti beszédmód kilép a történelem lineáris idejéből, mítosszá válik, s mint mítosznak a „paradigmaértékét az örök jelenvalóság és az ittlét potenciális képzete szolgáltatja” (Gábor 2007: 28). Valójában a nemzeti mítosz és az egyéni mítosz kapcsolódik össze: a magány, az üldözöttség, az alávetettség, a méltóság elvesztése, a mi becsületességünk, mások tisztességtelensége ugyanúgy a nemzeti mítosz alapstruktúrájának része, mint az ismertetett egyéni mítoszé. Az időpontok, a kronológia jelentőségét veszti, ahogy a témák közötti differenciálás is. Minden történet ugyanannak az időn kívüli érvényességű igazságnak, ugyanannak a tapasztalatnak állít

emléket, ugyanazt a strukturális rendet képezi le: *Tudod mit? Abban az időben és most is csúfságnak.*

Irodalom

BÁLINT Sándor

1979 A régi szegedi katonaélet. Népi emlékezet és helyi hagyományok. *Ethnographia*. XC. (1) 54–68.

BIRÓ A. Zoltán

1994 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. Kutatásmódszertani tanulmány. *Antropológiai Műhely* II. (2) 55–72.

BORNEMAN, John

1999 Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség. (ford. SÁRI László) In N. KOVÁCS Tímea (vál.) – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat, Budapest, 197–216.

BRYANT, Rebecca

2014 History’s Reminders. On Time and Object after Conflict in Cyprus. *American Ethnologist* XLI. (4) 681–697.

CSONKA-TAKÁCS Eszter

2008 A sorkatonasághoz kapcsolódó átmeneti rítusok Gyimesben. In: ILYÉS Sándor – KESZEG Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 133–157.

GÁBOR György

2007 Az idő nélküli hely. In: RUGÁSI Gyula – SOMLYÓ Bálint (szerk.): *Grádicok éneke. Tanulmányok Tatár György 60. születésnapjára*. Jószöveg, Budapest, 17–57.

GYÁNI Gábor

2007 Emlékezés és oral history. In: BÖGRE Zsuzsanna (vál. és szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Loisir, Budapest–Piliscsaba, 155–165.

FLUSSER, Vilém

1997 *Az írás. Van-e jövője az írásnak?* (Ford. TILLMANN J. A. – JÓSVAI Lídia) Balassi – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest.

KESZEG Vilmos

2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Anna – KESZEG Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–197.

- 2008a A katonaság és a történelem. In: ILYÉS Sándor – KESZEG Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–254.
- 2008b *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* BBTE–KJNT, Kolozsvár.
- LOSONCZI Ágnes
- 2009 *Az ember ideje. Esszék az időről.* Holnap, Budapest.
- LYOTARD, Jean-François
- 1993 Széljegyzetek az elbeszélésekhez. In Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot.* Századvég, Budapest, 146–150.
- NIEDERMÜLLER Péter
- 1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* XC. (3–4) 376–389.
- KING, Nicola
- 2000 *Memory, Narrative, Identity. Remembering the Self.* Edinburgh University Press, Edinburgh.
- LÁSZLÓ Lilla
- 2008 Katonaság és biográfia. A háborús élmény helye az élettörténetben. In: ILYÉS Sándor – KESZEG Vilmos (szerk.): *Az eltűnt katona. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 159–176.
- NAGY Réka
- 2007 Az írás szerepe egy szilágysági ember életében. In: ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.): *Lenyomat 6. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 53–81.
- PATAKI Ferenc
- 2001 Az önéletírás „dramaturgiája”: az élettörténeti forgatókönyvek. In: Uő: *Élettörténet és identitás.* Osiris, Budapest, 309–359.
- RICOEUR, Paul
- 1999 A történelem és a fikció kereszteződése. (ford. JENEY Éva) In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály (vál. és szerk.): *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Osiris, Budapest, 353–372.
- SARTRE, Jean-Paul
- 1992 Materializmus és forradalom. (ford. ALBERT Sándor) In: Uő.: *A szabadságról.* Kossuth, Budapest, 45–133.
- SZILÁGYI Miklós
- 2007 A személyes paraszti tudás érvényessége. In: BÖGRE Zsuzsanna (vál. és szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény.* Loisir, Budapest–Piliscsaba, 107–127.